

ΤΑ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΛΕΡΝΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Ἡ εὔρεση, μέσα σ' ἓνα πρωτοελλαδικὸ στρώμα τῆς Λέρνας, μᾶς ὁμάδας σφραγισμάτων με μοτίβα ἄγνωστα στὴν πρωτοελλαδικὴ τέχνη δὲ μπορούσε παρὰ νὰ θέσῃ μ' ὀξύτητα τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσής τους. Ὡς τώρα, ἡ καταγωγή τῶν σφραγισμάτων τούτων ἀναζητήθηκε σὲ δύο κυρίως χώρους: στὴν ἴδια τὴ Λέρνα καὶ στὴν Κρήτη. Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο αὐτὲς ὑποθέσεις συναντοῦν δυσκολίες καὶ πρέπει νὰ ἀποκλειστοῦν, ἡ πρώτη κατηγορηματικά, ἡ δεύτερη με κάποιες ἐπιφυλάξεις.

Οἱ δυσκολίες εἶναι ἀμεσώτερα φανερὲς γιὰ τὴν πρώτη λύση, ποὺ ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὴν κυρία Heath, τὴν ἴδια ποὺ δημοσίευσε τὰ σφραγίσματα¹. Ἡ πρωτοελλαδικὴ τέχνη δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ, οὐσιαστικά, σφραγιδογλυφία: οἱ πρωτοελλαδικὲς σφραγίδες εἶναι ἐλάχιστες: τὰ σχήματα καὶ τὰ μοτίβα τους μιμοῦνται, ἀδέξια, κρητικὰ καὶ ἀνατολικά πρότυπα ἢ χάραξή τους εἶναι ἐντελῶς ἄτεχνη. Ἐνῶ τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας, με τὴν ἐξαιρετικὰ προηγμένη διακόσμησή τους, στέκονται σὲ ψηλότερη βαθμίδα, ἀκόμη καὶ σὲ σύγκριση με τὴ σύγχρονή τους καὶ λίγο μεταγενέστερη κρητικὴ σφραγιδογλυφία. Ἡ κυρία Heath δὲν παραγνώρισε τὰ γεγονόνα αὐτὰ καί, γιὰ νὰ ὑπερηδέσῃ τις δυσκολίες ποὺ τούτα δημιουργοῦν γιὰ τὴν ἄποψή της, διατύπωσε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι, ἂν δὲ μᾶς σώθηκαν πρωτοελλαδικὲς σφραγίδες τοῦ τύπου καὶ τῆς ποιότητος τῆς Λέρνας, τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ πρωτοελλαδικοὶ χρησιμοποιοῦσαν φθαρτὲς ὕλες, ὅπως τὸ ξύλο καὶ τὸ ἔλεφαντόδοντο². Ἀλλ' οἱ σφραγίδες ἀπὸ ἔλεφαντόδοντο τουλάχιστον θὰ εἶχαν σωθῆ, ὅπως σώθηκαν στὴν Κρήτη καὶ ἄλλοῦ. Ἐξ ἄλλου, ἂν εἶχαν ἐπεξεργαστῆ με τόση λεπτότητα τὸ ξύλο καὶ τὸ ἔλεφαντόδοντο, θὰ εἶχαν κάμει τὸ ἴδιο καὶ με τὸ στεατίτη, ποὺ εἶναι ἐπίσης ἓνα ὄλικὸ εὐκόλο στὴν κατεργασία του.

Ἀλλὰ καὶ γενικότερα ἢ πρωτοελλαδικὴ ἐποχὴ ἐλάχιστα χρησιμοποιοῖ τὴ διακόσμηση: τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν μαζί με τὰ σφραγίσματα

¹) M. Heath, Early Helladic clay sealings from the House of the tiles at Lerna, *Hesperia*, XXVII, 1958, 81-120, πίν. 19-29.

²) M. Heath, ἔ. ἀ., σ. 82.

τα, στὸ τρίτο στρώμα τῆς Λέρνας, εἶναι τελείως ἀδιακόσμητα³. Βέβαια ὁ κύριος Caskey, στὴν τελευταία μελέτη του γιὰ τὴν πρωτοελλαδικὴ Ἀργολίδα, ἀναφέρει ὅτι στὴ Λέρνα III ἐμφανίζεται δειλὰ μὰ γραπτὴ καὶ χαρακτὴ κεραμεικὴ, ἀλλὰ ὁ ἴδιος τείνει νὰ τὴ συνάψη ὄχι μὲ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἀλλὰ μὲ τὶς Κυκλάδες⁴, ἀκριβῶς γιὰτὶ ἡ ΠΕ II κεραμεικὴ εἶναι οὐσιαστικὰ ἀδιακόσμητη.

Ἡ σύνδεση τῶν σφραγισμάτων τῆς Λέρνας μὲ τὴν Κρήτη ὀφείλεται στὸν κύριο D. Levi⁵, πού, συγκρίνοντάς τα μὲ τὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ ὁμάδες σύγχρονες καὶ συγγενικὲς — μὲ διαφορὲς τόσο ἐπουσιώδεις, ὥστε νὰ ἐξηγοῦνται, ἄν ἀποδοθοῦν σὲ διαφορετικὰ ἐργαστήρια. Κατὰ τὸν κ. Levi, οἱ σφραγίδες πού ἀποτυπώθηκαν στὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας ἦσαν ἔργα Κρητικῶν, πού δούλεψαν εἴτε στὴν ἴδια τὴν Κρήτη εἴτε ἔξω ἀπ' αὐτήν.

Πραγματικά, τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας ἔχουν κοινὰ σημεῖα μὲ τὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε πῶς κάτω. Ἀλλὰ ἡ ἀπόδοση τῶν πρώτων σὲ κρητικὸ ἐργαστήριον προσκρούει σ' ἐμπόδια πού θὰ ἐπισημάνουμε ἀμέσως.

Τόσο τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ὅσο καὶ ἡ σύγκριση τῆς τεχνικῆς τῶν δύο ὁμάδων συμφωνοῦν στὸ ὅτι τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας εἶναι σημαντικὰ ἀρχαιότερα ἀπὸ τὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ. Ὅπως εἶπαμε, τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας βρέθηκαν στὸ τρίτο στρώμα, μαζὶ μὲ κεραμεικὴ ΠΕ II. Κρητικὴ κεραμεικὴ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ στρώμα τοῦτο. Ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ μόλις στὴ Λέρνα V μὲ δείγματα ΜΜΙΑ⁶. Ἄρα ἡ ἀρχὴ τῶν σφραγισμάτων τῆς Φαιστοῦ θὰ συγχρονίζεται τὸ πολὺ - πολὺ μὲ τὴ Λέρνα V. Ἐξ ἄλλου, στὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ εἶναι φανερὴ ἡ χρησιμοποίησις τροχίσκου, γεγονός πού ἀποκλείεται γιὰ τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας. Οἱ μοναδικοὶ κύκλοι αὐτῆς τῆς ὁμάδας, στὸ σφράγισμα 63, δὲν εἶναι κανονικοί, ὅπως ἔχουν ἀποδοθῆ στὸ σχέδιο⁷. Καὶ γενικότερα ἡ ἄμεση ἐξέταση τῶν σφραγισμάτων τῆς Λέρνας δείχνει ὅτι τὰ μοτίβα τους δὲν εἶναι χαραγμένα μὲ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν καλλιγραφίαν πού τοὺς προσέδωσε ὁ κύριος Piet de Jong.

Ἄλλ' ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε ὅτι

³) Αὐτ.

⁴) J. L. Caskey, *The Early Helladic Period in Argolid, Hesperia*, XXIX, 1960, σ. 292.

⁵) D. Levi, *L'archivio di cretule a Festòs*, Ann. Sc. arch. Atene, n. s. XIX-XX, 1957-1958, σ. 190.

⁶) J. L. Caskey, ἔ. ἀ., σ. 299.

⁷) M. Heath, ἔ. ἀ., πίν. 22, ἀρ. S 63.

τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας εἶναι σύγχρονα μὲ τὴν πρωτομινωϊκὴ Κρήτη, δὲ μποροῦμε νὰ τὰ συνάψουμε μὲ τὴν πρωτοκρητικὴ σφραγιδολογία, πού εἶναι τόσο διαφορετικὴ. Οἱ λιγιστὲς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας καὶ στὶς πρωτοκρητικὲς σφραγίδες, πού σημείωσε ἄλλωστε ἡ κυρία Heath⁸, εἶναι ἐξωτερικὲς: ἀφοροῦν τὴ χρῆση ὀρισμένων μοτίβων, ὅπως ἡ σβάστικα, τὸ τρισκελὲς, τὸ τρίφυλλο, ἡ σπείρα. Ἡ ὀργάνωση ὁμῶς τῶν μοτίβων εἶναι διαφορετικὴ στὶς δύο ομάδες.

Ἀπὸ τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας ἀπουσιάζουν καὶ οἱ δύο ἀρχές πού ὁ κύριος Matz διέκρινε στὴν πρωτοκρητικὴ σφραγιδολογία: ὁ στροβιλισμὸς καὶ τὸ ἀπείρωσ ἐκτατό. Οἱ συνθέσεις τῆς Λέρνας εἶναι στατικὲς, κλειστὲς, ὀλοκληρωμένες. Μοναδικὴ ἐξάιρεση ἀποτελοῦν οἱ τύποι 50–54⁹. Ἄλλὰ καὶ αὐτοὺς δὲ θὰ τοὺς λέγαμε ἀπείρωσ ἐκτατούς, γιὰτὶ σχηματίζονται μὲ τὴν παράθεση ἀυτοτελῶν στοιχείων. Ἡ στατικότητα τῶν μοτίβων τῆς Λέρνας προβάλλει ὀξύτερα, ὅταν παραλληλιστοῦν τὰ τρισκελῆ καὶ τὰ τετρασκελῆ αὐτῆς τῆς ομάδας μὲ τὰ ἀντίστοιχα σχήματα ἀπάνω σὲ πρωτοκρητικὲς σφραγίδες. Τὰ πρωτοκρητικὰ τρισκελῆ καὶ τετρασκελῆ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴ δυναμικὴ χάραξη τῶν βραχιόνων, πού, καθὼς κάμπτονται σ' ὀξείες γωνίες, δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση περιστροφῆς¹⁰. Στὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας, ἀντίθετα, τὰ τρισκελῆ καὶ τὰ τετρασκελῆ ἔχουν εὐθεῖς ἄξονες καὶ ὀρθὲς γωνίες.

Ἄλλὰ καὶ ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον τὰ στοιχεῖα τοῦτα ἐντάσσονται μέσα στὴν ὅλη σύνθεση συμβάλλει στὴν ἐντύπωση τῆς ἀκίνησιας. Ἔτσι π. χ. στὸ σφράγισμα 42 τῆς Λέρνας¹¹, τὸ τετρασκελὲς ἐναλλάσσεται μὲ τὴ διπλὴ γωνία. Ἐνῶ στὶς πρωτοκρητικὲς σφραγίδες τὰ τρισκελῆ καὶ τετρασκελῆ βρῖσκονται συνήθως σὲ τέτοια θέση, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ περιστραφοῦν ἢ ν' ἀποτελέσουν τὸ κέντρο μιᾶς εὐρύτερης σύνθεσης πού περιστρέφεται.

Ἐνῶ τὰ κυκλικὰ μοτίβα πού εἰκονίζονται στὶς πρωτοκρητικὲς σφραγίδες κινοῦνται γύρω ἀπὸ ἓνα κέντρο, εἴτε στροβιλιζόμενα εἴτε διαγράφοντας κύκλους¹², τὰ κυκλικὰ μοτίβα τῆς Λέρνας, στὴ μεγάλη τους πλειονότητα, ἀναπτύσσονται στατικὰ ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὴν περιφέρεια.

⁸) M. Heath, ἔ. ἀ., σ. 117 κ.ἑξ.

⁹) M. Heath, ἔ. ἀ., πίν. 22, ἀρ. S 50–54.

¹⁰) A. Xenaki-Sakellariou, Les cachets minoens de la collection Giomalakis, σ. 7, πίν. II, 45.

¹¹) M. Heath, ἔ. ἀ., πίν. 21, ἀρ. S 42.

¹²) Fr. Matz, Frühkretische Siegel, πίν. VII, ἀρ. 1, 4, 13. VIII, ἀρ. 5.

ρεια ἢ φέρονται κατὰ τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, ἀπὸ τὴν περιφέρεια πρὸς τὸ κέντρο, ἢ ἀκόμη συνδυάζουν τὶς δύο τάσεις. Δείγματα μιᾶς στατικῆς ἀκτινωτῆς διάταξης δὲ λείπουν βέβαια ἀπὸ τὰ πρωτοκρητικὰ σφραγίσματα· ἀλλὰ εἶναι πολὺ ἅπλα καὶ ὑστεροῦν σὲ ποικιλία καὶ φαντασία.

Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ τῶν σφραγισμάτων τῆς Λέρνας εἶναι ἡ

Εἰκ. 1. — α : Πλατάνου Β Κρήτης. β, γ : Λέρνας.

προτίμησή της γιὰ τὴ θέσουσα ταινία πὸν σχηματίζει ὄψιοειδῆ καὶ μαιανδροειδῆ μοτίβα. Ἡ κρητικὴ σφραγιδογλυφία, χωρὶς νὰ τὴν ἀγνοῖ, προτιμᾷ τὴν παράθεση αὐτοτελῶν γραμμικῶν στοιχείων. Ἡ διαφορὰ γίνεται ἐκδηλῆ, ὅταν συγκρίνουμε τοὺς τύπους 1 - 14 τῆς Λέρνας¹³ μὲ

Εἰκ. 2. — α : Ἁγ. Τριάδος Κρήτης. β : Λέρνας.

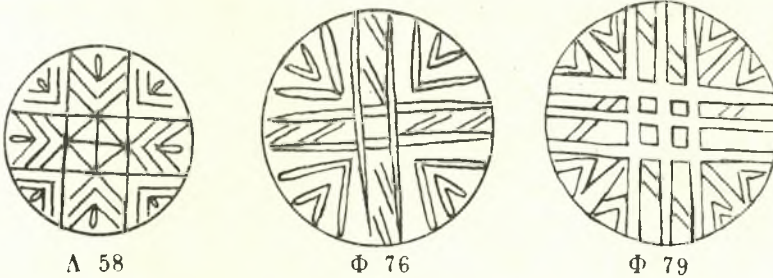
μιὰ ὁμάδα μοτίβων γνωστῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη πὸν σχηματίζονται ἀπὸ συμπλεκόμενα C¹⁴ (εἰκ. 1). Στὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας τὰ C δὲν ξεχωρίζουν· ἔχουν ἀποτελέσει μιὰ συνεχῆ ταινία. Ἄλλὰ καὶ στὴν ὁργάνωση τῶν μοτίβων τούτων διακρίνονται διαφορές. Τὰ ὄψιοειδῆ καὶ μαιανδροειδῆ μοτίβα τῆς Λέρνας σχηματίζονται, ὅπως λέει ἡ κυρία Heath, ἀπὸ ἀσύμμετρα στοιχεία σὲ συμμετρικὴ σύνθεση πὸν ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ μηχανικὴ ἐπανάληψή τους (εἰκ. 2 β). Τὰ ἀντίστοιχα μοτίβα τῆς Κρήτης (εἰκ. 2 α), ἀντίθετα, κάθε ἄλλο παρὰ ἐπιδιώ-

¹³) M. Heath, ἔ. ἀ., πίν. 20, ἀρ. S 1-14.

¹⁴) Fr. Matz, ἔ. ἀ., πίν. VII, ἤρ. 9.

κουν τὴ συμμετρία ἢ τὴ μηχανικὴ ἐπανάληψη τῶν στοιχείων ποὺ τὰ ἀποτελοῦν. Ὁ χαρακτήρ τὰ ἔχει σύρει μ' ἀπόλυτη ἐλευθερία σὰν κάπως τυχαίω. Στὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας, τέλος, τὰ μοτίβα τοῦτα τείνουν ρυθμικὰ νὰ καταλάβουν τὸν κυκλικὸ χῶρο καὶ νὰ προσαρμοστοῦν ἀπολύτως σ' αὐτόν.

Τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας, ποὺ τόσο διαφέρουν ἀπὸ τὰ σύγχρονα τοὺς ἔργα τῆς πρωτοκρατικῆς σφραγιστικῆς, βρίσκονται πλησιέστερα, ὅπως εἴπαμε, μὲ τὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ¹⁵, μ' ὅλο ποὺ τὰ τε-

Εἰκ. 3. (Λ = Λέρνα. Φ = Φαιστός)

λευταία τοῦτα εἶναι σημαντικὰ μεταγενέστερα. Ἡ προσέγγιση τῶν δύο ὁμάδων παρατηρεῖται ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου τὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὶς προανακτορικῆς σφραγίδες. Πράγματι τὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ στατικότητα. Ἔχουν πολὺ λίγα στροβιλιζόμενα καὶ ἀπείρως ἐκτατὰ μοτίβα, ἐνῶ, ἀντίθετα, παρουσιάζουν ἀρκετὲς κυκλικὲς συνθέσεις μ' ἀκτινωτὴ διάταξη, μόνο ποὺ ὕστερόν σὲ φαντασία ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα χαράγματα τῆς Λέρνας: πρόκειται γιὰ ἀπλὰ ἀστεροειδῆ, ροδακοειδῆ καὶ σταυροσχημα μοτίβα. Στὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ ἐμφανίζονται ἐπίσης πολυάριθμα δειγμάτων θεούσας ταινίας, ἀλλὰ σὲ σχήματα διάφορα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ παρουσιάζει τὸ ρεπερτόριο τῆς Λέρνας: ἀντὶ γιὰ μαιάνδρους καὶ συμπλεκόμενα C, στὴ Φαιστό ἔχουμε διάφορα εἶδη κόμβων καὶ παραλλαγῆς τοῦ ἄστρου τοῦ Δαβὶδ¹⁶.

Ἡ προσέγγιση τῶν δύο ὁμάδων σφραγισμάτων δὲν περιορίζεται σὲ γενικὲς παρατηρήσεις. Στὴ μιὰ καὶ στὴν ἄλλη ἀπαντοῦν ἐπίσης μερικοὶ τύποι μ' ἐνδιαφέρουσες ἀντιστοιχίες.

Ὁ τύπος 58 τῆς Λέρνας μπορεῖ νὰ παραλληλιστῇ μὲ τοὺς τύπους 76 καὶ 79 τῆς Φαιστοῦ. Τὰ στοιχεία εἶναι τὰ ἴδια. Ἀλλὰ ὁ τύπος τῆς Λέρνας εἶναι πιὸ πλούσια ἐπεξεργασμένος (εἰκ. 3).

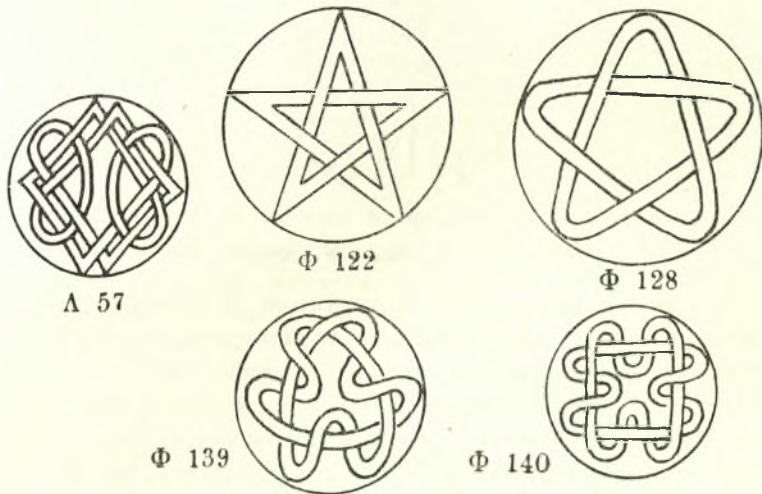
¹⁵) D. Levi, ἔ. ἀ.

¹⁶) D. Levi, ἔ. ἀ., σ. 88, εἰκ. 187-199.

Ο τύπος 57 της Λέρνας συγγενεύει με τους τύπους 122, 128, 129, 130, 139, 140 της Φαιστοῦ. Καὶ ἐδῶ τὸ μοτίβο τῆς Λέρνας εἶναι περισσότερο μελετημένο καὶ περίπλοκο, φτάνει σχεδὸν στὴν ἐκξήτηση· ἐνῶ οἱ τύποι τῆς Φαιστοῦ εἶναι ἀπλούστεροι (εἰκ. 4).

Τέσσερα σιγμοειδῆ στὶς πλευρὲς νοητοῦ τετραγώνου ἀποτελοῦν τὸν τύπο 47 τῆς Λέρνας καὶ τὸν τύπο 151 τῆς Φαιστοῦ· ἡ μεταξὺ τους διαφορὰ ἔγκειται μόνο στὸ γεγονὸς ὅτι στὴ Φαιστό τὰ σιγμοειδῆ εἶναι ἀνεξάρτητα, ἐνῶ στὴ Λέρνα ἔχουν ἐνωθῆ σὲ μιὰ θέουσα ταινία (εἰκ. 5).

Ο τύπος 46 τῆς Λέρνας καὶ ὁ τύπος 150 τῆς Φαιστοῦ εἶναι τὸ

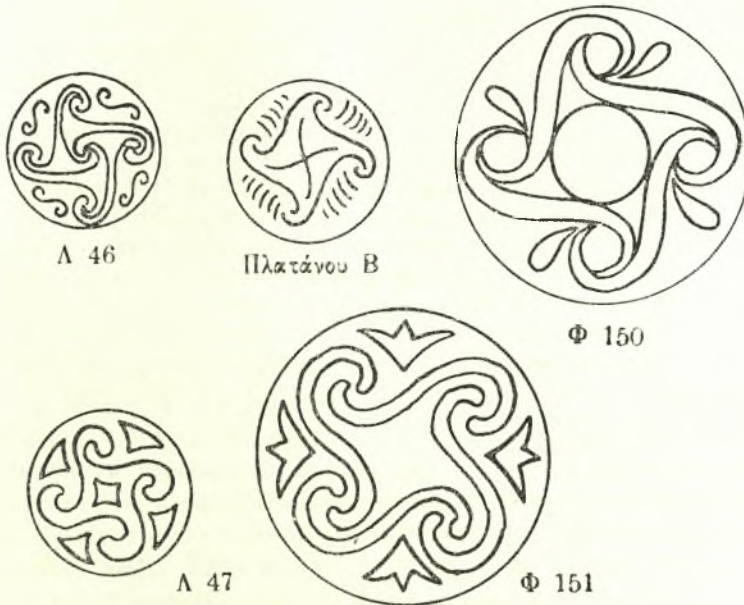
Εἰκ. 4.

ἴδιο θέμα ἐμπλουτισμένο με ἄξονες ποὺ διασταυρῶνονται διαγώνια στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τετραγώνου (εἰκ. 5). Πρόκειται γιὰ ἓνα μοτίβο πολὺ διαδομένο στὴν Κρήτη· ἡ κρητικὴ παραλλαγὴ ποὺ βρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὸν τύπο τῆς Λέρνας εἶναι ἀπάνω σὲ μιὰ σφραγίδα ἀπὸ τὸ θολωτὸ τάφο τοῦ Πλατάνου. Ὁ ἀντίστοιχος τύπος τῆς Φαιστοῦ εἶναι ἀπλούστερος καὶ στὸ κέντρο του ἔχει ἓνα δίσκο. Στὰ κρητικὰ δείγματα τοῦ μοτίβου, μικροὶ θύσανοι ποὺ τινάζονται ἀπὸ τὶς ἕλικες δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση τοῦ στροβιλισμοῦ· στὸ δείγμα τῆς Λέρνας, τὰ σιγμοειδῆ κοσμήματα δὲν ἔχουν τὴν ἴδιαν ἀποστολή· εἶναι ἀπλὰ παραπληρωματικὰ στοιχεῖα.

Ο τύπος 120 τῆς Φαιστοῦ, ἂν καὶ δὲ μπορῆ νὰ παραλληλιστῆ μ' ἓνα συγκεκριμένο τύπο τῆς Λέρνας, ἔχει κάποια σχέση με μιὰ ομάδα σφραγισμάτων τῆς τελευταίας, ὅπου ἡ θέουσα ταινία σχηματίζει μαιανδροειδῆ συμμετρικὰ μοτίβα (εἰκ. 6). Ὅπως καὶ σ' ἄλλες περιπτώ-

σεις, ἡ Φαιστός δὲ χρησιμοποιεῖ τὴ θεοῦσα ταινία. Στὸ τετράλοβο ποῦ εἰκονίζεται στὸν τύπο 120, ὁ κάθε λοβὸς εἶναι ἓνα χωριστὸ στοιχεῖο.

Ἀνακεφαλαιώνοντας, θὰ λέγαμε ὅτι ἡ σύγκριση τῶν συγγενικῶν μοτίβων τῆς Λέρνας καὶ τῆς Φαιστοῦ κάνει φανερὴ τὴν ὑπεροχὴ τῶν πρώτων σὲ πλοῦτο, ἐπεξεργασία τῶν λεπτομερειῶν καὶ συνθετικὴ ικανότητα. Τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας χαρακτηρίζονται ὄχι ἀπὸ τὰ θέματά τους, ἀλλ' ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ὀργανώνονται. Στὴ διακόσμησή τους ἐπικρατεῖ ἓνα γεωμετρικὸ πνεῦμα ποῦ ἐπιδιώκει τὴν ὀρ-

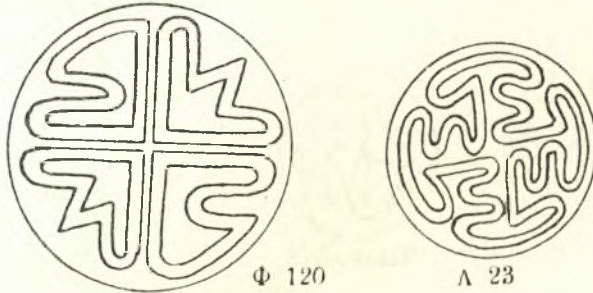
Εἰκ. 5.

γάνωση γύρω ἀπὸ ἓνα κέντρο καὶ τὴ δημιουργία μιᾶς στέρους ἐνότητας μὲ τὴν ὑποταγὴ τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων σὲ μιὰν ἔννοια συνόλου. Στὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ διακρίνεται βέβαια μιὰ τάση γιὰ γεωμετρικὲς συνθέσεις, ποῦ τὰ ξεμακραίνει ἀπὸ τὴν προανακτορικὴ σφραγιδολογία· ἀλλ' ἡ τάση τούτη δὲ φτάνει στὰ ὀλοκληρωμένα ἀποτελέσματα ποῦ παρουσιάζουν τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας. Στὸ ρεπερτόριο τῆς Φαιστοῦ ὑπάρχουν ἀρκετὲς συνθέσεις μὲ περισσότερα ἰσοδύναμα κέντρα ποῦ διασποῦν τὴν ἐνότητα.

Τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας ἀνήκουν ἀσφαλῶς σὲ μιὰ προηγμένη διακοσμητικὴ τέχνη, ποῦ συνδυάζει τὴ γόνιμη φαντασία καὶ τὸ πειθαρχημένο πνεῦμα, σὲ μιὰ πολὺ πρῶιμη ἐποχὴ. Ἐφ' ὅσον, μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, τουλάχιστον, ἡ τέχνη αὐτὴ δὲ μπορεῖ νὰ τοποθετηθῇ

οὔτε στὸν πρωτοελλαδικὸ χῶρο οὔτε στὴν προανακτορικὴ Κρήτη, θὰ πρέπη νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὑπῆρξε ἓνα ἄλλο καλλιτεχνικὸ κέντρο πού, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, εἶχε τὸ προβάδισμα στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀφηρημένης διακόσμησης. Τὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ ἀποκαλύπτουν ὅτι ἐπιδράσεις αὐτοῦ τοῦ κέντρου ἔφτασαν καὶ στὴν Κρήτη στὴν ἀρχὴ τῆς πρώτης ἀνακτορικῆς ἐποχῆς.

Ποῦ ἀκριβῶς ἦταν αὐτὸ τὸ κέντρο, δὲ μπορούμε νὰ τὸ ξέρουμε μ' ἀσφάλεια. Ὁ κύριος Caskey, σὲ τελευταία του μελέτη, ἀντιμετωπίζει

Εἰκ. 6.

τὸ ἐνδεχόμενο τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴς Κυκλάδες¹⁷. Γι' αὐτὴ τὴν ἄποψη συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὸ στρώμα τῶν σφραγισμάτων τῆς Λέρνας βρέθηκε κυκλαδικὴ κεραμεικὴ, ἐνῶ ἀπουσιάζει ἡ κρητικὴ. Ἐφ' ὅσον τὰ σφραγίσματα συνόδευαν τὰ ἀγγεῖα, εἶναι εὐλόγο νὰ ἀναζητήση κανεὶς τὴν καταγωγὴ τῶν σφραγισμάτων στὸν ἴδιο χῶρο, ἀπὸ ὅπου ἀποδεδειγμένα ἔφταναν ἀγγεῖα στὴ Λέρνα III. Βέβαια, οἱ Κυκλάδες δὲν ἔχουν ἀκόμη δώσει σφραγίδες. Ἄλλὰ—καὶ σὲ τοῦτο διαφέρουν ἀπὸ τὴν πρωτοελλαδικὴ Πελοπόννησο—ἔχουν προσφέρει δείγματα ἀνεπτυγμένης διακοσμητικῆς πάνω σὲ ἀγγεῖα. Ἡ ὑπόθεση τοῦ κυρίου Caskey ἔχει λοιπὸν πολλὲς πιθανότητες καὶ ἴσως μιὰ μέρα ἐπιβεβαιωθῆ ἀπὸ νεώτερα εὐρήματα.

ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ

N. Πλάτων: Σαφῆς ὑπῆρξεν ἡ ἐργασία τῆς κυρίας Σακελλαρίου, ἡ ὁποία ἐναργῶς διέστειλε τὰς διαφορὰς μεταξὺ τῆς παλαιότερον γνωστῆς ὀμάδος τῶν παλαιοανακτορικῶν σφραγισμάτων καὶ τῆς προσφάτως ἀνακαλυφθείσης εἰς Λέρναν. Θὰ παρετήρουν μόνον τὰ ἀκόλουθα :

Τοῦ προανακτορικοῦ ἀκριβῶς κύκλου ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα δὲν ἔχει εὐρεθῆ ἀποθέτης σφραγισμάτων. Ἐὰν δὲν εἶχεν εὐρεθῆ τελευταίως ὁ ἀποθέτης σφραγισμάτων τῆς Φαιστοῦ, θὰ ἠγνοοῦσαμεν καὶ τὴν παλαιοανακτο-

¹⁷) J. L. Caskey, ἔ. ἀ., σ. 293.

ρικὴν σφραγιστικὴν, ἣ ὁποία μάλιστα μᾶς ἐξέπληξεν μὲ τὴν ἀπροσδόκητον θεματογραφίαν τῆς μὲ πλούσια διακοσμητικὰ καὶ ἀκόμη φυσιοκρατικά, μὲ ἀντιθετικὰ ζεύγη ζώων, θέματα. Εἶναι λοιπὸν ἐνδεχόμενον εἰς προανακτορικὸν ἢ πρῶτον ἀνακτορικὸν στρῶμα νὰ εὐρεθῆ καὶ εἰς τὴν Κρήτην ἀποθέτης, ὅστις νὰ ἐμφανίξῃ ἀκριβῶς τὸ στάδιον τῆς ἐξελέξεως εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται ἡ ὁμάς Λέρνης, ἣ ὁποία ὁμολογουμένως εἶναι πρῶτος. Θὰ ἐπεθύμουν ἀκόμα νὰ παρατηρήσω ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παρασυρῶμεθα ἀπὸ τὴν ὡς ἐντελῶς πρῶτον φαινομένην χρονολογίαν ΠΕ ΙΙ, διότι ἡ περίοδος αὕτη εἶναι γνωστὸν ὅτι συγχρονίζεται σήμερον μὲ τὴν ΠΜ ΙΙΙ τῆς Κρήτης. Ἡ δὲ ΠΜ ΙΙΙ περίοδος ἀποτελεῖ, ὅπως ἀπέδειξαν τελευταίως αἱ ἀνασκαφαὶ Ἀλεξίου, μίαν φάσιν μὲ τὴν ΜΜ Ια, καὶ ἐπομένως εὐρισκόμεθα πάντοτε εἰς ἓν καὶ μόνον προστάδιον. Ἡ ἐργασία πάντως τῆς κ. Σ. ἀπέδειξε σαφῶς τὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν προμνησθεισῶν ὁμάδων. Θὰ εἶχα ἀκόμα νὰ διατυπώσω μίαν μικρὰν ἐπιφύλαξιν ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦ στροβιλισμοῦ. Ἡ ὁμιλήτρια δὲν τὸ ἀνευρίσκει εἰς τὰς ὁμάδας σφραγισμάτων Λέρνης. Ἄν δὲν ἀπατώμαι, μεταξὺ τῶν ἐπιδειχθέντων ὑπάρχουν δύο ἢ τρία τὰ ὁποῖα σαφῶς δεικνύουν στροβιλισμόν. Ὅσον διὰ τὸ θέμα τοῦ ἀπείρους ἐκτακτοῦ μᾶς ἔδειξε τοῦλάχιστον προστάδια εἰς ἓν ἢ δύο παραδείγματα. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ἢ ἀνεύρεσις ἐνὸς νέου ἀποθῆνὰ φέρῃ εἰς φῶς περισσότερα παραδείγματα.

- Α. Σακελλαρίου - Ξενάκη: Βεβαίως. Ἄλλὰ γιὰ τὴν ὥρα δὲν ὑπάρχει τέτοιο δεδομένο. Πάντως, δὲν ἀπέκλεισα κατηγορηματικὰ τὸ ἐνδεχόμενο κρητικῆς καταγωγῆς τῶν σφραγισμάτων τῆς Λέρνης· ρητὰ μάλιστα εἶπα ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸ «μὲ ἐπιφυλάξεις». Ἄλλὰ μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, τὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει κεραμεικὴ κρητικὴ στῆ Λέρνα, ἀλλ' ἀντίθετα ὑπάρχει κυκλαδική, εἶναι ἓνα στοιχεῖο γιὰ τὴν προτίμηση τῶν Κυκλάδων.
- Ν. Πλάτων: Πράγματι ὁ κυκλαδικὸς κύκλος εἶναι πολὺ συγγενῆς τοῦ προανακτορικοῦ μινωικοῦ. Πάντως τὸ ὑποστηρικθῆν ὑπὸ τῆς κ. Σ. εἶναι ἐπίσης ἐνδεχόμενον· θὰ ἦτο δηλαδή δυνατὸν καὶ εἰς τὰς Κυκλάδας νὰ εὐρεθῆ ἀντίστοιχος ἀποθέτης.